

РОЗДІЛ II

«Просвіта» й розвиток культури

УДК 94(477)–058.237

Ірина Скакальська

Пограниччя культур: «Просвіта» як оберіг національної культури українців (на прикладі Кременецького повіту)

У статті розкрито полікультурне середовище Кременеччини в міжвоєнний період ХХ ст. Визначено роль «Просвіти» в збереженні архетипу українців (на прикладі Кременецького повіту Волинського воєводства). Проаналізовано напрями діяльності товариства та чинники, які перешкоджали роботі просвітян. Досліджено, що просвітянська праця мала значний вплив на формування національної свідомості українського народу.

Ключові слова: «Просвіта», культура, освіта, національна ідентичність, Кременецький повіт.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасний період означена проблематика є важливою, оскільки прищеплення молодому поколінню демократичних та моральних цінностей, ідеалів, патріотизму, переконань, формування активної громадянської позиції, світогляду на основі історичних традицій є вагомим завданням сучасності. На Кременеччині нині функціонує громадська організація «Просвіта», яка є нечисленною, не має розгалуженої мережі. Зрештою, її діяльності ніхто не перешкоджає. Отже, товариство повинно активніше зайнятися піднесенням культурного рівня населення, популяризацією традицій, відновленням історичної пам'яті українського народу, утвердженням християнських цінностей тощо. Також потрібно використовувати досвід просвітян Західної Волині міжвоєнного періоду ХХ ст., а крім того, у полікультурному світі – дотримуватися толерантності, із повагою ставитися до культурних надбань інших націй. Переконані в тому, що особистість, вихована на кращих прикладах подвижницької праці українських інтелігентів минулого, буде справжнім патріотом з усталеними переконаннями, власним світосприйняттям. Також не виникатиме таких проблем, як вияв сепаратизму, що призвів до гібридної війни на Сході України.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблеми відносин українців і поляків у міжвоєнний період ХХ ст. були предметом вивчення науковців. Насамперед, потрібно відзначити дослідження М. Гетьманчука [1], М. Кучерепа [2], А. Пісоцького [3]. У монографії Л. Зашкільняка та М. Крикуна проаналізовано соціальну структуру Польщі міжвоєнного періоду ХХ ст., при цьому вчені зауважують, що «українська інтелігенція була відкинута на другий план і трактувалася властями інструментально» [4]. Заслугує на увагу стаття С. Макарчука про етносоціальні й політичні відносини на Західній Волині [5]. Українське питання в Польщі в 1923–1929 рр. висвітлив у монографії Р. Тожецький [6]. Проблематику діяльності «Просвіти» розглянуто в значній кількості досліджень, наприклад І. Зуляка [7], М. Філіпович [8], О. Сухого [9] та ін. Проте в розрізі пограниччя культур просвітянську працю не розглядали.

Мета статті – визначення ролі «Просвіти» в розвитку й збереженні освіти та культури регіону у 20–30-ті роки ХХ ст. Для цього ставляться такі наукові **завдання**: проаналізувати освітню й культурницьку працю просвітян в умовах пограниччя культур; визначити внесок товариства «Просвіта» в розвиток освіти та культури Західної Волині; показати вплив просвітян на формування національної свідомості українців й окреслити процес збереження національної ідентичності свого народу в контексті політики Польської держави щодо колонізації та асиміляції українського населення.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Багатогранність явища пограниччя викликає труднощі під час його застосування. До сьогодні точаться суперечки між антропологами, соціологами, істориками, соціолінгвістами, філологами щодо цього поняття. Кожна наукова дисципліна приписує культурним пограниччям свої сенси, бачення та проблеми.

Тому наведемо думку дослідниці М. Гуль про те, що вивчати феномен пограниччя потрібно в контексті соціального простору – уявити досліджуваний терен як пограниччя культур, етносів, держав, спільнот, традицій, норм і цінностей або як терен, у якому відбувається накладення соціальних структур (просторів, вимірів) на географічний (фізичний) простір суспільства. Отже, «пограниччя» – це специфічний соціокультурний та етносоціальний простір, розміщений на межі культур [10]. Саме пограниччя культур простежуємо, зокрема, у міжвоєнний період ХХ ст. на Кременеччині. Культурна ідентичність українців співвідносилася з європейськими цінностями. У зазначений час пограниччя спостерігаємо у взаємовпливах українців і поляків. У цьому контексті потрібно навести конфесійну карту Кременецького повіту Волинського воєводства. Так, за переписом 1931 р., у повіті нараховувалося 243,032 осіб, із них – 80 % православних, 10, 3 % – римо-католиків, 7, 7 % – іудеїв, 2 % – інших віросповідань. [11]. Отже, можемо констатувати, якою була полікультурна ситуація. Аналізуючи міжкультурну взаємодію, наведемо думку дослідниці О. Панфілової. Так, міжвоєнний період в українському мистецтві був добою складного українсько-польського взаємовпливу. Західна Волинь певною мірою поєднала в собі всі суперечності та спільні риси місцевих культурних традицій і модерністичних віянь столичної польської еліти. Діаметрально протилежні за мистецькою суттю явища роками співіснували на одній території, намагаючись залучитися підтримкою населення [12, с. 64]. Як бачимо, зіткнення культурних інтересів не перешкоджало розвитку Кременеччини, а навпаки – позиціонувало її як один із найвпливовіших осередків волинської культури. Влучно висловився польський учений Р. Бабінський, за яким, пограниччя – це «більш або менш окреслений певною мірою історичний терен, на якому відбувається культурний і суспільний обмін між двома та більше суспільними групами» [13, с. 343].

Державна політика асиміляції перешкоджала піднесенню української освіти й культури. Реалізуючи колонізаційну ідею стосовно численних національних меншин, зокрема українців, котрі могли загрожувати стабільності держави, влада розробила й активно втілювала в життя програму закриття шкіл, обмеження права на відкриття приватних навчальних закладів, заміну вчителів корінними поляками [14, с. 144]. Так, середня освіта існувала переважно для поляків. У 1931 р. одна польська гімназія припадала на 116 тис. поляків, а одна українська – на 230 тис. українців [15, с. 20]. Саме товариство «Просвіта» стало оберегом національної культури українців, захисником їхніх інтересів.

За сприяння української еліти в 1920–1921 рр. на Західній Волині легалізовано товариства «Просвіти» в Луцьку, Рівному, Кременці, Дубно, Володимирі, Острозі, Здолбунові. Вони й продовжували діяти в наступному десятилітті [16, с.35]. Зазначимо, що з початку входження Західної Волині до складу Польщі урядові особи принаймні показували, що вони лояльно ставляться до українських установ, зокрема до «Просвіти». Це проявлялося, наприклад, у тому, що коли українців приймали на державні посади, то вимагали від них характеристик від товариства [17, с.14].

Вагомий той факт, що західноволинська національна еліта, об'єднана навколо «Просвіти», прагнула залучати до громадської роботи й сільську інтелігенцію. Проаналізувавши працю філій, бачимо підтвердження цього. Організаторами читалень у селах була інтелігенція – це вчителі та духовенство. Наприклад, з ініціативи отця Г. Словінського, сільського вчителя Л. Білика й активістів села С. Нагорнюка, М. Шевчука, на початку 1922 р. у Радошівці створено товариство «Просвіта» імені Т. Шевченка, одне з найчисленніших на Кременеччині [18]. Організатори читалень проводили роботу з піднесення освітнього рівня населення й формування національної самосвідомості. Завжди урочисто відкривалися читальні, це підвищувало їхню значущість й авторитет серед громадянства.

Одним з успішних проєктів лідерів «Просвіти» був молодіжний рух, який розвивався та поширювався за підтримки товариства. Піклуючись про молоде покоління, його духовність, виховання, просвітянська еліта подає ініціативу тіснішої співпраці з молоддю. У 1923 р. при товаристві утворено літературно-спортивний гурток для юнаків і дівчат, згодом його розділено на два [19, арк.11]. Просвітяни прагнули прищепити молоді любов до рідної мови, культури, звичаїв і традицій. Програма гуртка передбачала виховання молодих людей на таких вічних цінностях, як віра, мораль, пробудження потреби в самоосвіті та самовихованні. Співпрацювала «Просвіта» зі школами та дошкільними закладами. Вона сприяла заснуванню молодіжних громадсько-політичних організацій, де згуртовувалася патріотично спрямована українська молодь.

Помітну роль у піднятті національної свідомості волинян й організаційному зміцненні «Просвіт» зіграли з'їзди просвітян. Перший такий з'їзд делегатів волинської «Просвіти» відбувся 15 лютого 1921 р. в Луцьку. На ньому були представники й Кременеччини. Обговорено низку доповідей і прийнято рішення про утворення «Об'єднання культурно-просвітницьких організацій». Загалом рішення першого з'їзду мали досить поміркований характер і були рекомендаційними для просвітян [20, с.153].

Просвітянська еліта Кременеччини розуміла, що потрібно поширювати співпрацю з іншими осередками товариства, а особливо з галицькими, які мали колосальний досвід громадської й просвітницької праці. Важливим кроком Кременецької «Просвіти» був вступ у члени Львівського товариства [21, арк.12]. Ці переваги підкреслювали провідні представники волинської еліти, адже це давало значні можливості в тому плані, що галицькі просвітяни ділилися досвідом із волинянами, допомагали літературою, деякою мірою захищали від адміністративної сваволі польської влади.

Для систематичної допомоги й контролю над читальнями створювали спеціальні посади інструктора, покликаного стати безпосереднім організатором просвітянського життя в повіті [16, с. 41]. Інструктори були посередниками між повітовим товариством і читальнями. Вони повинні інформувати керівництво повітової «Просвіти» про українське життя на терені, настрої серед населення, їхні культурні прагнення, також утілювати в життя всі настанови та вказівки провладу. Свої спостереження й думки інструктори викладали у звітах, на сторінках друкованих органів [22, арк.41]. Основні завдання інструктора – пропаганда ідей «Просвіти» серед українців, спонукання земляків до активної культурницької діяльності, боротьби за рідну мову [22, арк.43]. Посади інструкторів займала українська інтелігенція, яка самовіддано служила своєму народові.

Зазначимо, що важким було матеріально-фінансове забезпечення «Просвіти», тому що з боку держави не існувало ніякої підтримки, членські внески були «краплею в морі». Часто їх удавалось отримати зі значним запізненням [16, с. 49]. Це усвідомлювали керівники товариства, а тому для покращення фінансового становища та піднесення культурного рівня українського народу «Просвіта» організувала різні вечори, театральні вистави тощо [23, арк. 25].

Українські інтелігенти велику ставку робили на друковані видання як джерело виховання патріотизму в земляків. Щоб задовольнити попит на українську книгу, Кременецька «Просвіта» змогла в 1921–1923 рр. налагодити видання друкованої літератури. Так, у 1922 р. виходить «Малий Кобзар» Тараса Шевченка.

Кременецькою просвітянською елітою здійснено чи не єдину на Західній Волині спробу налагодити випуск періодичного просвітянського видання. Наприкінці 1922 р. група членів товариства задумала видати альманах із літератури й громадянського життя під назвою «Віра». Після вирішення організаційно-підготовчих справ і питань літературного та фінансового характеру в травні 1923 р. альманах видрукувано [16, с. 63]. Журнал складався зі збірки поезій, спогадів про часи гетьманського повстання, статей на тему громадянської війни, описом козацьких могил під Берестечком, опису жахливого тогочасного становища української інтелігенції, її нагальних проблем тощо [24, с.135]. Але альманах так і не побачив світу. Напередодні його виходу поліція конфіскувала вже видрукувані примірники та розкидала весь набір. Зберігся лише один екземпляр, що міститься в бібліотеці Українського історичного кабінету в Празі. Після цієї невдачі, на жаль, уся видавнича діяльність Кременецької «Просвіти» майже припинилась [16, с. 63].

Дієвим засобом національно-патріотичного виховання українців була культурно-просвітницька діяльність інтелігенції. За її участю постійно організовувалися так звані «академії» на честь І. Франка, І. Котляревського, Лесі Українки, В. Стефаніка, інші літературні вечори. Національному вихованню сприяли урочистості, присвячені історичним особам і датам. Базар, Крути, Універсали Центральної ради, М. Грушевський, С. Петлюра, Є. Петрушевич, Є. Коновалець – такий далеко не повний перелік місць та славних імен, яким приурочувалися свята [23, арк.12–30].

Підкреслимо те, що діячі «Просвіти» започаткували свята Матері (друга неділя травня), молоді «Просвіти» (червень). Відзначали й свято проголошення ЗУНР. Із 1926 р. у життя просвітян стало входити свято книги (жовтень) [25, с. 67]. Серед такої кількості свят найбільш велично відзначали Шевченківські роковини. Вони були яскравим свідченням відданості волинян національній ідеї та ідеалам Кобзаря. Наведемо зміст оголошення 1923 р., у якому зазначалося: «Завтра, в неділю, в день роковин смерті славного народного поета Тараса Шевченка в Українській Церкві Чесного Хреста в Кременці буде відправлено літургію, а потім панахиду». Рада Кременецького товариства «Просвіти» закликає українське громадянство й українські школи не відмовитися бути присутніми [26, арк. 4]. Звичайно, просвітяни змушені з огляду на обставини вдаватися до демонстрування лояльності до влади, говорити про турботу виключно культурологічними проблемами, щоб заходи, які вони проводять, були дозволені польською адміністрацією. Відзначимо й те, що просвітяни сприяли роботі різних благодійних організацій [27, арк. 1].

Щоб обмежити розвиток культури, перешкодити формуванню національної свідомості українців та зупинити просвітницьку працю еліти, влада робила спроби припинити діяльність товариства. Заборона «Просвіти» – одна з найдраматичніших сторінок в історії культурно-просвітницького розвитку Західної Волині. Кременецький повітовий староста ще в 1925 р. здійснив спробу остаточно ліквідувати товариство, закрити всі читальні. Мотивом закриття було те, що «Просвіта» згубно впливала на суспільство. Крім того, вона у своїй діяльності виходила за межі статуту. Десь до двох років воєводський уряд не брав до уваги подані донесення. У грудні 1927 р. знову подано низку донесень із критикою товариства, при цьому підкреслювалося, що ця справа не є новою, але вона затягнулась і на цей раз [28, арк. 3–6]. Були й інші спроби, лише в 1932 р. вони увінчалися успіхом, польська влада закрила товариство «Просвіта». Замкнуто та опечатано 110 читалень по селах, конфісковано понад 24 тис. книг, опечатано всі бібліотеки кооперативів. Членам ради «Просвіти» вручили листи, у яких повідомляли про закриття товариства задля громадянського порядку й безпеки [29]. Влада знала, що як одна з найбільших громадських українських організацій «Просвіта» мала значний вплив на народні маси, сприяла поширенню культури та освіти на Кременеччині, тому припинила її роботу. Звичайно, здобутки «Просвіти» могли бути набагато вагомішими, якби не перешкоди, репресії з боку польської адміністрації [30, с. 37].

Проте після ліквідації товариства владою, українська інтелігенція шукала нові можливості для культурно-просвітницької роботи. Наприклад, просвітяни Почаєва Кременецького повіту після закриття «Просвіти» створили в 1936 р. Українське культурно-освітнє товариство [31, арк. 10]. Воно продовжило роботу в дусі «Просвіти».

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, товариство «Просвіта» акумулювало в собі державницький потенціал українців. Праця просвітян сприяла збереженню ідентичності українського народу в умовах державної політики асиміляції національних меншин. В атмосфері полікультурності Кременеччини просвітянам удалося зберегти національну культуру, мову, історичну пам'ять.

Джерела та література

1. Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) / М. П. Гетьманчук. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. – 432 с.
2. Кучерепа М. М. Національна політика Польщі щодо українців напередодні Другої світової війни / М. М. Кучерепа // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки : Історичні науки. – 2001. – № 1. – С. 27–34.
3. Пісоцький А. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу / А. Пісоцький, Н. Войтюк. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 176 с.
4. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – С. 493.
5. Макачук С. Західна Волинь у 20–30-х рр. ХХ ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї) / С. Макачук // Кременецький ліцей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині ХХ ст. : зб. наук. пр. – Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2009. – С. 53–66.
6. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torzecki. – Krakow : Wydawnictwo Literackie, 1989. – 468 s.
7. Зуляк І. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / Іван Зуляк. – Тернопіль : Воля, 2005. – 946 с.
8. Філіпович М. Б. Луцька «Просвіта» (1918–1935 роки) : автореф. ... канд. іст. наук за спец. : 07.00.01 – історія України / М. Б. Філіпович ; Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича Нац. академії наук України. – Львів, 2002. – 24 с.
9. Сухий О. Сучасна українська історіографія історії «Просвіти» / О. Сухий [Електронний ресурс] // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2010. – № 19. – Режим доступу : <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/21/090Sukhyj.pdf>
10. Гуль М. Феномен пограниччя: соціокультурний аспект / М. Гуль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eprints.oa.edu.ua/1354/1/Gul_210512.pdf
11. В. К. Віросповідний та національний склад населення північно-східних земель Польщі / В. К. // Церква і нарід. – Ч. 22. – 1936. – С. 739–741.
12. Панфілова О. Г. Мистецьке життя Кременеччини 20–30-х років ХХ ст. : монографія / О. Панфілова. – Тернопіль : Астон, 2012. – 208 с.

13. Кочан В. Пограничність як цінність і архетип української культури / В. Кочан // Цілісно-смысловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму / наук. ред. О. М. Сич. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – С. 342–347.
14. Руда О. Національна політика Другої Речі Посполитої в освітній сфері (на прикладі Галичини) / О. Руда // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія : Історія : у 2-х ч. / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Ч. 1. – С.142–147.
15. Українці у Великій війні 1939–1945 : наук.-поп. вид. – К. : Емма, 2014. – 264 с.
16. Савчук Б. Волинська «Просвіта» / Б. Савчук. – Рівне : Ліста, 1996. – 154 с.
17. За волю народу // Документи і матеріали 1921–1939. – Львів, 1964. – 308 с.
18. Шевчук В. Щоденники Василя Словінського 1915–1922 рр. як історико-краєзнавче джерело [Електронний ресурс] / В. Шевчук // Вісник Львівського університету, 2010. – Вип. 5. – Режим доступу : http://library.lnu.edu.ua/bibl/images/Vudanna_WEB_pdf/1Visnuk_NB/2010_Vvypusk_V/230-242.pdf
19. Держархів Тернопільської обл., ф. 348, оп. 1, спр. 24, арк.11.
20. Гаврилук О. Діяльність «Просвіти» на Волині (1918–1932рр.) / О. Гаврилук // Волинь і Волинське зарубіжжя. – Луцьк, 1994. – С. 153–155.
21. Держархів Тернопільської обл., ф. 348, оп.1, спр.12, арк.12.
22. Держархів Тернопільської обл., ф. 348, оп. 2, спр. 37, арк.43.
23. Держархів Тернопільської обл., ф. 348, оп. 1, спр. 41, арк.51.
24. Животко А. Альманах «Віра» / А. Животко // Літопис Волині. – № 15. – 1988. – С. 134–135.
25. Ковба Ж. «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу / Ж. Ковба. – Дрогобич : Вид. фірма «Відродження», 1993. – 128 с.
26. Держархів Тернопільської обл., ф. 348, оп. 1, спр. 27, арк.4.
27. Держархів Волинської обл., ф.389, оп.1, спр. 109, арк.1.
28. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 446, арк. 3–6.
29. Спогади Лавриченка Я. виходця із с. Попівці Кременецького району, жителя Парагваю. Записані Г. Чернихівським в 1990 році.
30. Скакальська І. Роль «Просвіти» у поширенні культури та освіти на Кременеччині у міжвоєнний період (1919–1939) / І. Скакальська // Наукові записки ТДПУ ім. Володимира Гнатюка. Серія : Історія / за заг. ред. проф. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2002. – Вип. 5. – С. 35–38.
31. Держархів Тернопільської обл, ф. 2, оп. 2, спр. 503, арк.10.

Скакальська Ірина. Рубеж культур: «Просвіта» як хранительница национальной культуры украинцев (пример Кременецкого уезда). В статье раскрыта поликультурная среда Кременеччины в межвоенный период XX в. Определены рубежи культур и их взаимное влияние. Установлена роль «Просвиты» в сохранении архетипа украинцев (на примере Кременецкого уезда Волинского воеводства). Проанализированы направления деятельности общества и факторы, которые препятствовали работе просвитян. Доказано, что просветительская работа оказала влияние на формирование национального сознания украинского народа. Деятели «Просвиты» принадлежит начало праздника Матери, молодежи, молодой «Просвиты», провозглашения ЗУНР, Шевченковских праздников. Освещаются основные аспекты государственной политики Второй Речи Посполитой по украинцам. Показано, что политике колонизации сопротивлялись деятели «Просвиты» – они своей деятельностью побудили своих земляков к борьбе за гражданские права, украинский язык, книгу, школу и т. д.

Ключевые слова: «Просвіта», культура, образование, украинцы, поляки, национальная идентичность, Кременецкий уезд.

Skakalska Iryna. The Borderlands of Cultures: the «Prosvita» as a Amulet of Ukrainian National Culture (the Case of Kremenets Powiat). In the article the multicultural environment of the Kremenets Area in the interwar period of the XXth century is revealed. The borderlands of cultures and their mutual influence are outlined. The role of the «Prosvita» Society in saving of the Ukrainian archetype (on the case of Kremenets Powiat of Volyn Voivodeship) is determined. The directions of the society's activity and factors that impeded the work of its members are analyzed. It is investigated that with the work of the movement has influenced the formation of Ukrainian people's national consciousness. The activists of «Prosvita» refer to the initiation of Mother's Day, Young's Day, the foundation of «Young Prosvita», the declaration of the West Ukrainian People's Republic, Shevchenko's holidays. The main aspects of the Ukrainians-relating Second Polish Republic policy are analyzed. It is shown that activists of «Prosvita» resisted politics of polonization and encouraged their countrymen to fight for civil rights, for the Ukrainian language, book, school, etc.

Key words: the «Prosvita» Society, culture, education, Ukrainians, Poles, national identity, Kremenets Powiat.